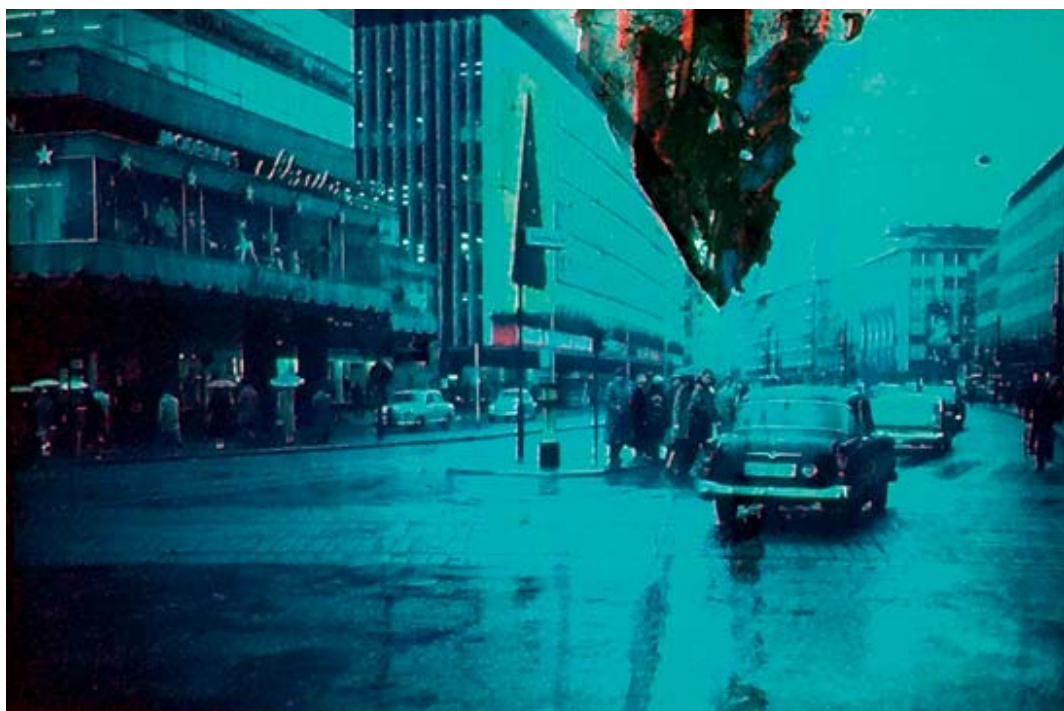

Έρ ε ι σ μ α / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 2 / Issue 2

Δεκέμβριος 2021 / December 2021

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma for History*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Φιόνα Μουζακίτη** | Cover photo © **Fiona Mouzakiti**, *Oblivion*, 34x25, μικτή τεχνική, lightbox.

Ευχαριστούμε την Φιόνα Μουζακίτη για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *για την Ιστορία* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Σπύρος Κακουριώτης, Κρυσταλλία Μαρκάκη, Αθηνά Συριάτου, Κατερίνα Τσέκου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Spyros Kakouriotis, Krystallia Markaki, Athena Syriatou, Katerina Tsekou • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΙΛΤΖΑΝΙΔΟΥ, Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου: Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία.....	7
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΡΗΣ, Βρετανοί αποικιακοί αξιωματούχοι στην Αίγυπτο μετά το 1882: Συμβιβασμοί και μεταρρυθμιστικά οράματα.....	23
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: Η περίπτωση των <i>Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων</i> της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923).....	31
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΙΩΤΗΣ, Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας.....	44
ΑΝΝΑ ΜΠΑΤΖΕΛΗ, Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (1941-1943).....	61
ΜΑΡΙΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Αναπαραστάσεις πολέμου, δημόσια γλυπτική και το βλέμμα των μαθητών. Η περίπτωση της Καβάλας.....	75
ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Παίζοντας με την Ιστορία: Τα σύγχρονα επιτραπέζια παιχνίδια ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Θερμοί και ψυχροί πόλεμοι, προβληματικές αποτυπώσεις και πολιτική ατζέντα.....	85
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, Sakis Gekas, <i>Xenocracy</i>	100
ΑΝΝΑ ΠΑΛΗΚΙΔΟΥ, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, <i>Ανεπιθύμητο παρελθόν</i>	104
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	108

Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου:

Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία¹

Κατερίνα Κιλτζανίδου

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ

Η μελέτη της γυναικείας δωρεάς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο που θα αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες και η οικογένειά τους αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στην οικογενειακή, κοινωνική και πολιτική ζωή της εποχής τους, τις δυνατότητες, τις ικανότητες, τη νοοτροπία, τις επιθυμίες και τους φόβους τους. Συγχρόνως, η έρευνα θα συμβάλλει στις σπουδές φύλου και στην ανάδειξη της ιστορίας της Λακωνίας.

Στο πλαίσιο αυτού του σύντομου άρθρου θα παρουσιαστούν τέσσερα αφιερωματικά πορτρέτα στα οποία απεικονίστηκαν αφιερώτριες που οι ενδυματολογικές τους επιλογές προσέγγιζαν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις ενδυματολογικές επιλογές των γυναικών της Δυτικής Ευρώπης. Τα πορτρέτα φιλοτεχνήθηκαν σε περιοχές της Λακωνίας που στο παρελθόν είχαν γνωρίσει τη φράγκικη κατοχή (1249-1262) και πλέον βρίσκονταν υπό τη βυζαντινή διοίκηση (1262-1461).² Θα ακολουθήσει η αναφορά σε αφιερωματικές επιγραφές, της ίδιας περιοχής και περιόδου, στις οποίες διαφαίνεται μια διαφορετική, από ό,τι θα περίμενε κανείς, οικογενειακή οργάνωση και ιεραρχία καθώς και ένας διαφορετικός τρόπος ζωής των λαϊκών και μοναχών γυναικών της εποχής. Τέλος, θα μας απασχολήσει το ενδεχόμενο τέλεσης μεικτών γάμων, ορθοδόξων ανδρών και καθολικών γυναικών.

Στο τρίτο τυφλό τόξο προς νότο του μονοκάμαρου ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Άνω Πούλα Κηπούλας στη Μέσα Μάνη φιλοτεχνήθηκε το πρώτο σωζόμενο γυναικείο αφιερωματικό πορτρέτο της Πελοποννήσου (εικ. 1).³ Η γυναίκα απεικονίστηκε δεξιά από

¹ Η παρούσα μελέτη ανακοινώθηκε με τον τίτλο: «Female donations to churches of the late Byzantine period: some examples from Byzantine Laconia», στο *2nd International Conference on Byzantine Studies and Eastern Middle Ages*, που διοργάνωσε το Ομοσπονδιακό Πανεπιστήμιο του Σάο Πάολο, στις 23-25 Μαρτίου του 2021. Μεγάλο μέρος των ερευνών ανακοινώθηκε με τίτλο: «Προβολή των γυναικών και των κοριτσιών στα πορτρέτα και στις επιγραφές τους στους ναούς του 13^{ου}, 14^{ου}, 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα στην περιοχή της Πελοποννήσου», στη *Δεύτερη Ημερίδα μεταπτυχιακών, υποψήφιων διδασκόντων και μεταδιδακτορικών ερευνητών*, που οργάνωσε το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στις 11 Δεκεμβρίου του 2020, καθώς και στην ανακοίνωση με τίτλο: «Προβολή των γυναικών και των κοριτσιών στα πορτρέτα και στις επιγραφές τους στους ναούς του 13^{ου}, 14^{ου}, 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα στην περιοχή της Πελοποννήσου. Μία πρώτη προσέγγιση», που παρουσιάστηκε στην *Ετήσια Συνάντηση υποψηφίων διδασκόντων* που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, στις 20-22 Μαΐου του 2021. Για τη δημοσίευση ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές μου, κ. Γεώργιο Τσιγάρα και κ. Αθανάσιο Σέμογλου, που με στηρίζουν σε όλη τη διάρκεια των εργασιών μου. Ευχαριστίες οφείλω στον κ. Κατσαφάδο για τη βοήθεια που μου προσέφερε στην αναζήτηση του βιβλίου του: *Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη Μέσα Μάνη (13^{ος}-14^{ος} αι.)* (Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 2015).

² Για την ιστορία της περιοχής στην υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά: Antoine Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* (Paris, E. de Boccard, 1969). – Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Moree, Histoire politique*, τ. Α', (αναθεωρημένη εκδ. Χ. Μαλτέζου) (London: Variorum 1975).

³ Για το αφιερωματικό πορτρέτο και τη δωρήτρια βλ. ενδεικτικά: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, «Ο Ταξιάρχης της Χαρούδας και η κτιτορική επιγραφή του», *Λακωνικά Σπουδαί* 1 (1972), 287-288. – Δρανδάκης, «Ερευναι εις την Μάνην», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1974), 125, 127-128. – Sofia Kalopissi-

τους αγίους, Θεόδωρο τον Τήρωνα και Δημήτριο, ως μοναχή, δεόμενη και κρατώντας ένα ειλητάριο.⁴ Πρόκειται για το πρώτο γυναικείο πορτρέτο, τη μόνη βέβαιη απεικόνιση εν ζωή μοναχής, τη μόνη γυναίκα δωρήτρια που εικονίζεται να προσφέρει ειλητάριο, και την πρώτη γυναίκα δωρήτρια στην Πελοπόννησο που το κάλυμμα κεφαλής της λέγεται πως έχει επιρροές από τη δυτική μόδα.⁵ Ενδεχομένως, αυτό να μπορεί να ερμηνευθεί από την παρουσία καθολικών μοναχών που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά την Δ΄ Σταυροφορία. Σήμερα, οι ερευνητές είναι σε θέση να μιλούν για τρεις κιστερκιανές γυναικείες μονές στη Πελοπόννησο.⁶ Η κοντινότερη στην περιοχή της Μέσα Μάνης είναι εκείνη της Santa Maria de Verge, λίγο έξω από τη Μεθώνη.⁷

Ο κυριότερος λόγος για τον οποίο το πορτρέτο της μοναχής Κυριακής παρουσιάζει ερμηνευτικό ενδιαφέρον είναι γιατί κατά πως φαίνεται ο εμπνευστής του πορτρέτου δεν πρέπει να υπήρξε η ίδια, αλλά ένας άνδρας, ο δωρητής μοναχός Ευθύμιος Λεκουσάς, που επίσης εικονίστηκε στον ναό (εικ. 2). Η μοναχή δωρήτρια, στην αφιερωματική επιγραφή που τη συνοδεύει, αυτοπαρουσιάζεται και δεν ζητά τίποτε για την ίδια. Αντιθέτως, επαινεί τον μοναχό Ευθύμιο που μόχθησε για την ολοκλήρωση της ανακαίνισης και ζητά από τον Θεό να τον βοηθήσει.⁸ Παρόμοιος τονισμός του κόπου του γηραιού άνδρα διαπιστώνεται

Verti, *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992), 106, αρ. 9, εικ. 91. – Sharon Gerstel and Alice-Mary Talbot, «Nuns in the Byzantine countryside», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, (2006), 486. – Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, «Δωρεές γυναικών στην υστεροβυζαντινή περίοδο», *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, επιμ. Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2006, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 254-255. – Sharon E. J. Gerstel, *Rural lives and landscapes in Late Byzantium. Art, Archaeology and Ethnography* (New York: Cambridge University Press, 2015), 36-37, 139-142, 149, εικ. 104. – Panagiotis S. Katsafados, «New evidence on the dedicatory inscriptions (13th century) in the church of Hagioi Theodoroi, Ano Poula, inner Mani», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 36 (2015), 275-288, εικ. 2-5. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη Μέσα Μάνη*, ό.π., 46-47, 53, εικ. 21. – Anna Adashinskaya, «Founders or donors? Images and inscriptions of supplicants in Later Byzantium and Medieval Serbia», *NIS & BYZANTIUM* 16 (2018), 209-210, εικ. 7. – Kalopissi-Verti, «Donors in the Palaiologan Churches of the Mani in the Southern Peloponnese: Individualities, Collectivity and Social Identities», *Art of the Byzantine World: Individuality in Artistic Creativity. A Collection of Essays in Honour of Olga Popova*, Anna Zakharova, Olga Orcharova, and Irina Oretskaiia (επιμ.), State Institute for Art Studies, Moscow 2021, 165.

⁴ Gerstel, *Rural*, ό.π., 140-142.

⁵ Πρόκειται για παρατήρηση της γράφουσας, που μελέτησε τα γυναικεία αφιερωματικά πορτρέτα της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής της διατριβής. Η αφιερώτρια ερμηνεύθηκε ως εν ζωή μορφή. Βλ. σχετικά, υποσημ. 2. Τη δυτική επιρροή στο κάλυμμα κεφαλής της αφιερώτριας παρατήρησε ο κ. Κατσαφάδος, βλ. σχετικά: Katsafados, «New evidence on the dedicatory inscriptions (13th century) in the church of Hagioi Theodoroi, Ano Poula, inner Mani», ό.π., 278-279.

⁶ Χαράλαμπος Μπούρας, «Επανεξέταση του λεγόμενου Αγιολέου κοντά στην Μεθώνη», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τ. Γ΄, εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήναι 1989, 320.

⁷ Για τη γυναικεία κιστερκιανή μονή της Santa Maria de Verge, βλ. ενδεικτικά: Elizabeth A. R. Brown, «The Cistercians in the Latin empire of Constantinople, and Greece, 1201–1276», *Traditio* 14 (1958), 94-95, 118. – Μπούρας, «Επανεξέταση», ό.π., 302-322. – Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* (Αθήνα: Μέλισσα, 2001), 171-172. – Μπέατα Κιτσική-Παναγοπούλου, «Δυτικός μοναχισμός στην Πελοπόννησο. Κιστερκιανοί, Φραγκισκανοί και Δομινικανοί τον 13^ο και 14^ο αιώνα», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4^{ος}-15^{ος} αι.*, επιμ. Βούλα Κόντη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, 291, 293. – Andrea Manetti, «Houses of the Mendicant Orders in Venetian Messenia: The Documentary Evidence Until 1500», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4^{ος}-15^{ος} αι.*, ό.π., 336, 337, 338.

⁸ Η αφιερωματική επιγραφή της μοναχής Κυριακής διαβάστηκε: «. Η παρομησ. Κυριακν / μο(να)χ(ή). ηθη-

και στην αφιερωματική επιγραφή που συνοδεύει το αφιερωματικό του πορτρέτο, αφού ο μοναχός ζητά από τους αγίους Θεοδώρους να τον βοηθήσουν να ολοκληρώσει την ανακαίνιση, η οποία για κάποιους λόγους πρέπει να σταμάτησε.⁹ Έτσι, η επιγραφή ίσως, να λειτούργησε ως ένα μέσω «πίεσης» ή καλύτερα «υποδείξης» στους τοπικούς αριστοκράτες να βοηθήσουν. Βοήθεια τελικά δέχεται από τη μοναχή Κυριακή, πιθανόν την κόρη ενός τοπικού αριστοκράτη, του Λέοντα Τουροπούγγη, η οποία με την απεικόνιση του ειληταρίου υποδεικνύει τη δωρεά της.¹⁰

Στον νάρθηκα της εκκλησίας Αγίου Νικολάου στο Έξω Νύφι της Κάτω Μάνης βρίσκεται το πρώτο οικογενειακό πορτρέτο μίας ανερχόμενης κοινωνικά οικογένειας που χρονολογείται με ακρίβεια στο 1284/1285 (εικ. 3).¹¹ Ο άνδρας έχει ταυτιστεί με τον ζωγράφο Γεώργιο Κωνσταντινιανό που δούλεψε σε μια σειρά έργων στην περιοχή της Μέσα Μάνης.¹² Η εργασία του πρέπει να του επέτρεψε να ανελιχτεί κοινωνικά, όπως υποδεικνύει η μαργαριταρένια ζώνη που φορά.¹³ Δεν πρόκειται για τον μόνο ζωγράφο που είχε την

*Γάτιρ. λεοντοσ το του / ροπούγγη. (ει){στ}η(ν)σὴν[β]η[ο]σὴν / τ[ου] ποτε. Κ(ύρι)ε ρὺσ(αι). ευθυμιου / Μο(να)χ(ου). του λεκουσί{α}. ο κε πο / λὼ κοποιάσασ αγο[νι] / (αν)[ε]θεντο τιού(τον) τον πάνσευτον / άγηον ναὸν μέγαλον μαρ / τίρον θεοδωρον». Βλ. Katsafados, *ό.π.*, 277. Για παλαιότερες αναγνώσεις, βλ.: Δρανδάκης, «Ο Ταξίαρχης της Χαρούδας και η κτιτορική επιγραφή του», *ό.π.*, 287-288. – Δρανδάκης, «Ερευναι», *ό.π.*, 127. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, *ό.π.*, 106, αρ. 9. – Gerstel, *Rural*, *ό.π.*, 141.*

⁹ Η αφιερωματική επιγραφή του Ευθύμιου Λεκουσά αποδίδεται: « + Γλυκό ο θνητός [ότι ...], ο πιστός εσώθει και ανήγειρε (ναόν), ο οποίος έγινε, ω! (Άγιε), από πόθο προσφοράς, βραβείο για τη νίκη σου ... πάνσευτος ναός των μαρτύρων Θεοδώρων. (Έχοντας προσφέρει) εις σας τούτη την προσφορά για να μου τύχει καλό, δέξου το δώρο και αντιγύρισε Πρωτεργάτα, με τη δύναμή σου, ο μοναχός Ευθύμιος Λεκουσάς να φτιάξει και τούτον εδώ το ναό πολύ γρήγορα». Βλ. Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 51-53.

¹⁰ Οι μελετητές του πορτρέτου υποστηρίζουν πως η μοναχή Κυριακή πρέπει να υπήρξε νυμφευμένη με τον μοναχό Ευθύμιο Λεκουσά. Βλ. ενδεικτικά: Gerstel, *Rural*, *ό.π.*, 142. – Katsafados, «New», *ό.π.*, 280, υποσημ. 27. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 53. – Adashinskaya, «Founders», *ό.π.*, 209. – Kalopissi-Verti, «Donors», *ό.π.*, 165. Η αναφορά πως κάποτε η γυναίκα υπήρξε σύζυγος, χωρίς την αναφορά του ονόματος του πρώην συζύγου της, και η ιδιαίτερη μνεία του μοναχού – με τη σημείωση της ιδιότητας, του ονόματος και του επωνύμου του – πρέπει να αποκλείσει το ενδεχόμενο οι δυο αυτοί άνδρες να ταυτίζονται. Συγχρόνως, το επίθετο του μοναχού αποκλείει το ενδεχόμενο ο Ευθύμιος να υπήρξε αδελφός της γυναίκας (σε περίπτωση που δεν ήταν ετεροθαλή αδέρφια). Συνεπώς, η σχέση της με τον Ευθύμιο παραμένει άγνωστη. Το μόνο βέβαιο είναι πως ο άνδρας την επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό. Η Κυριακή δεν ενστερνιζόταν απλά το έργο και τη σημασία του αλλά ίσως, να είχε και μία σχέση «εξάρτησης». Θυμίζουμε την εξάρτηση της Ειρήνης-Ευλογίας Παλαιολογίνας Χούμναινας από τον νεαρό μοναχό Ακίνδυνο. Βλ. σχετικά: Κυριακούλα Δρακάτου, *Οι γυναίκες μονές της Κωνσταντινουπόλεως στην παλαιολογία περίοδο (κτητόρισες, λατρεία, διοίκηση)* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1996, 53-54. DOI: 10.12681/eadd/8915.

¹¹ Για το πορτρέτο και τους δωρητές, βλ. ενδεικτικά: Μαρία Αγρέβη, «Άγιος Νικόλαος στο Έξω Νύφι της Κάτω Μάνης. Εικονογραφικές παρατηρήσεις σε ένα άγνωστο σύνολο τοιχογραφιών του 1284/85 (πιν. VII, 31-33)», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη Μνήμη Νικόλαου Β. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη, Πρακτικά*, επιμ. Ευαγγελία Π. Ελευθερίου, Αγγελική Μέξια, Καραβοστάσι Οτύλου, 2008, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Δήμος Οτύλου, Σπάρτη 2008-2009, 171, πιν. VII.2, 33.3. – Καλλιόπη Π. Διαμαντή, «Η παράσταση του δωρητή στο ναό του Σωτήρα στη Γαρδενίτσα της Μέσα Μάνης», *Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Βιβλιοτεχνία, Αθήνα, 2010, 139. – Gerstel, *ό.π.*, 52, 56-57, 92, εικ. 35, 69. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 117-124, εικ. 65, 67, 69-70. – Adashinskaya, «Founders», *ό.π.*, 211. – Kalopissi-Verti, «Donors», *ό.π.*, 166-167, εικ. 4. Παρατήρηση της γράφουσας, αποτελεί η άποψη πως πρόκειται για μια ανερχόμενη οικογένεια.

¹² Gerstel, *Rural*, *ό.π.*, 56-57. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 117-118. Η ταύτιση στηρίχθηκε στην ονοματολογία, στον γραφικό χαρακτήρα και την τεχνοτροπία των παραστάσεων που αποδόθηκαν στον ζωγράφο.

¹³ Για τη μαργαριταρένια ζώνη ως σύμβολο κοινωνικού κύρους, βλ. ενδεικτικά: Αγρέβη, «Άγιος Νικόλαος», *ό.π.*, 191. – Ιωάννα Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14^{ος} αι.-

οικονομική δυνατότητα να πραγματοποιήσει κάποια δωρεά σε ναό. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα ο συνάδελφος του Κυριάκος Φραγγόπουλος, θα δωρίσει και θα εκτελέσει την τοιχογράφηση ολόκληρου του ναού του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη της Λακωνίας, χωρίς όμως να ζωγραφίσει το πορτρέτο του ίδιου και της οικογένειάς του.¹⁴

Η γυναικεία φιγούρα, η οποία αποτελεί και το κύριο αντικείμενο της έρευνάς μας, φαίνεται πως εάν δεν προερχόταν από τη Δυτική Ευρώπη τότε σίγουρα τα πρότυπά της ήταν δυτικά. Επιλέγει ένα στενό φόρεμα που αναδεικνύει τη λεπτή της σιλουέτα ενώ συγχρόνως αποκαλύπτονται ο λαιμός, τμήμα του ώμου και του στέρνου.¹⁵ Παρόμοια ενδυμασία επιλέχτηκε, πολύ αργότερα, για την αποθανούσα Ρέλη Μεγαλοκονομοπούλα, η οποία απεικονίστηκε στον ναό του Αγίου Ανδρέα στο χωριό Λιδάβι στα Κύθηρα, περί το 1628 (εικ. 4). Η επιλογή του συγκεκριμένου δυτικού φορέματος από πολλές γυναίκες στα Κύθηρα, πολλά χρόνια αργότερα από τη δωρήτρια στον ναό του Αγίου Νικολάου, είχε ως αποτέλεσμα να γίνει χαρακτηριστική φορεσιά για το νησί, με την ονομασία «σπαλέτο».¹⁶ Συνεπώς, το παρόν φόρεμα πρέπει να είχε επιλεγεί από τις γυναίκες της περιοχής ήδη από το β' μισό του 13^{ου} αιώνα. Αν η πρότασή μου ευσταθεί τότε η άποψη πως οι γυναίκες στο Δεσποτάτο του Μυστρά επηρεάστηκαν ενδυματολογικά από τις δυτικές πριγκίπισσες Κλεόπα Μαλατέστα

1523). Μία πρώτη προσέγγιση», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 1993, Πρακτικά, τ. Β', Αθήνα 2000, 439. – Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες στην Ιπποτοκρατούμενη Ρόδο (1309-1522)», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 83 (Ιούνιος 2002), 47. – Αικατερίνη Κ. Μυλοποταμάκη, «Η ενδυμασία των Κρητικών στην περίοδο της Βενετοκρατίας (1211-1669)», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 84 (Σεπτέμβριος 2002), 24.

¹⁴ Για την αφιερωματική επιγραφή και τη δωρεά στον ναό του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη της Λακωνίας, βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης, «Παναγία η Βρεστενίτισσα», *Πρακτικά Α' Λακωνικού Συνεδρίου, Σπάρτη-Γύθειο*, 1977, *Λακωνικά Σπουδαία* 4 (1979), 182. – Μελίτα Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη Λακωνίας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 14 (1989), 107, 110-112, 144, 148, εικ. 6. DOI: <https://doi.org/10.12681/dchae.1010>. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 26, 82, αρ. 29, εικ. 49-50. – Doula Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century», *Studies in Late Byzantine Painting*, The Pindar Press, London 1995, 23. – Καλοπίση-Βέρτη, «Οι ζωγράφοι στην υστεροβυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Μαρία Βασιλάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, 136, εικ. 13α-γ. – Ελένη Δεληγιάννη-Δωρή, «Οι τοιχογραφίες τριών ναών του Δεσποτάτου του Μορέως. Έργο ενός εργαστηρίου (;)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 20 (1998), 185, 192-193. DOI: <https://doi.org/10.12681/dchae.1206>.

¹⁵ Αναλυτικότερα, η γυναίκα φορά εξωτερικά ένα μακρύ, χωρίς χειρίδες, σκούρο κόκκινο φόρεμα, με βαθύ άνοιγμα στο ύψος του στήθους, ίσως τριγωνικό, το οποίο δένεται με κορδόνια, ίσως χιαστί. Η φούστα είναι ίσια. Εσωτερικά φορά ένα λευκό φόρεμα με σωληνόμορφα μανίκια, το οποίο καλύπτει τον κορμό στο άνοιγμα του εξωτερικού φορέματος, στο ύψος του στήθους. Ο λαιμός, τμήμα του στέρνου και των ώμων δεν καλύπτονται. Η επιλογή του στενού φορέματος για την ανάδειξη της σιλουέτας σχετίζεται από τη γράφουσα με δυτικά πρότυπα. Βλ. ανάλογα: Μυλοποταμάκη, «Η ενδυμασία της γυναίκας στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 21 (Νοέμβριος 1986), 49. – Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες», ό.π., 346. – Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες», ό.π., 48. – Παρή Καλαμαρά, «Ένα πλούσιο ενδυματολογικό σύνολο από τον Μυστρά», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 83 (Ιούνιος 2002), 11. – Μυλοποταμάκη, «Η ενδυμασία των Κρητικών», ό.π., 23. – Sarah T. Brooks, *Commemoration of the Dead: Late Byzantine Tomb Decoration (Mid-Thirteenth to Mid-Fifteenth Centuries)* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, New York University, New York 2002, 75.

¹⁶ Για το πορτρέτο, βλ. ενδεικτικά: Γεώργιος Α. Σωτηρίου, «Μεσαιωνικά Μνημεία Κυθήρων», *Κυθηραϊκή Επιθεώρησης* 1 (1923), Β', 318, 320, εικ. 5. – Μπίθα, «Δέησης Ίερέως Νικολάου Χαραμουντάνη. Εικόνα Δέησης από τα Κύθηρα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών», *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* 22 (2001), 243, εικ. 16. DOI: <https://doi.org/10.12681/dchae.307> – Manolis Chatzidakis and Ioanna Bitha, *Corpus of the byzantine wall-paintings of Greece. The Island of Kythera* (Athens: Academy of Athens, 2003), 72-73.

και Θεοδώρα Τόκκο και τις γυναίκες της αυλής τους, που έφτασαν στην περιοχή τον 15^ο αι., ίσως να μην είναι η μόνη δυνατή υπόθεση¹⁷. Η επιρροή αυτή, όπως μας αποκαλύπτει το συγκεκριμένο πορτρέτο, ήταν ενεργή ήδη από το β' μισό του 13^{ου} αι., και ενδεχομένως να έφτασε στο α' μισό, με την παρουσία των Σταυροφόρων στην περιοχή.

Η άγνωστη αφιερώτρια επέλεξε να αφήσει τα μαλλιά της ακάλυπτα και αφημένα στους ώμους. Πρόκειται για την πρώτη απεικόνιση αφιερώτριας με ανάλογη εμφάνιση στην Πελοπόννησο, επιλογή που μπορεί να σχετίζεται με την προέλευση της γυναίκας ή τα πρότυπά της. Για τις γυναίκες με ακάλυπτη κόμη έχουν γραφτεί πολλά κατά περιόδους, χωρίς όμως ακόμη να έχει δημοσιευθεί κάποια συνολική μελέτη που να αφορά τα κτητορικά πορτρέτα, καθόσον είμαστε τουλάχιστον σε θέση να γνωρίζουμε. Θα μπορούσε να αποτελέσει μια μεταφορά της καθημερινότητας των γυναικών στο Βυζάντιο, να σχετίζεται με το νεαρό της ηλικίας τους ή πιθανότερο να υποδηλώνει προέλευση ή επιρροή από τη Δύση.¹⁸

Όσον αφορά τον σύζυγο της άγνωστης δωρήτριας ξεχωρίζει μεταξύ των βυζαντινών δωρητών της Πελοποννήσου. Εικονίζεται με κοντά μαλλιά, κατά τη δυτική συνήθεια, και με μουστάκι, όταν οι Βυζαντινοί επέλεγαν να αφήνουν γένια¹⁹ και οι δυτικοί να ξυρίζονται.²⁰ Το μουστάκι του άνδρα θυμίζει την εμφάνιση των στρατιωτών στη σκηνή της Προδοσίας στο ναό της Παναγίας Χρυσάφισσας στα Χρύσαφα της Λακωνίας, που φιλοτεγήθηκε περί το 1290 (εικ. 5). Στη σκηνή, ο τρόπος παρουσίασης των στρατιωτών, όσον αφορά την πολεμική εξάρτυση, έχει θεωρηθεί πως αντανακλά τη σύγχρονη εμφάνιση των γασμούλων στρατιωτών του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, οι οποίοι αποτελούσαν ένα από τα επίλεκτα σώματα του αυτοκράτορα που μάχονταν στην περιοχή.²¹ Επομένως, ίσως, στον ναό του Αγίου Νικολάου να έχουμε έναν γασμούλο, που να νυμφεύτηκε μία γυναίκα δυτικής προέλευσης ή δυτικών προτύπων. Μάλιστα, η διαφορά στον τρόπο με τον οποίο δέονται – δυτική στάση για τον άνδρα και βυζαντινή στάση για τη γυναίκα και το παιδί²² – ίσως να αντανακλά την ώσμωση που επιτεύχθηκε από τη συνύπαρξη στην περιοχή διαφο-

¹⁷ Για την άποψη πως οι γυναίκες στο δεσποτάτο του Μυστρά επηρεάστηκαν ενδυματολογικά από τις δύο πριγκίπισσες, βλ. ενδεικτικά: Καλαμαρά, «Μυστράς», *ό.π.*, 9-11.

¹⁸ Βλ. ανάλογα: Κατερίνα Κιλτζανίδου, «Γυναίκες ενδυματολογικές επιλογές: Η περίπτωση των κτητορικών πορτρέτων στους ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας», *Όψεις του καθημερινού βίου στο Βυζάντιο*, επιμ. Πασχάλης Ανδρούδης, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 2020, 675. – Κιλτζανίδου, «Γυναίκες ενδυματολογικές επιλογές: Η περίπτωση των νεκρικών-ταφικών πορτρέτων στους ναούς της υστεροβυζαντινής και πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας», *Όψεις του καθημερινού βίου στο Βυζάντιο*, 691-692.

¹⁹ Επισημαίνεται πως οι ενήλικοι άνδρες στην περιοχή των Βαλκανίων απεικονίζονταν γενειοφόροι. Βλ. Elisabeta Negrău, «The ruler's portrait in byzantine art a few observations regarding its functions», *European Journal of Science and Theology*, Vol.7, No.2 (June 2011), 59-6, 66.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά: Χρυσοβαλάντης Γ. Παπαδάμου, *Διαπολιτισμική επικοινωνία, αφομοίωση και νέες ταυτότητες: δυτικές επιδράσεις στη βυζαντινή τέχνη της Κύπρου μεταξύ 14^{ου} και 16^{ου} αιώνα*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, 169. – Bas Snelders and Mat Immerzeel, «From Cyprus to Syria and Back Again: Artistic Interaction in the Medieval Levant», *Eastern Christian Art* 9 (2012-2013), 83, 86-87, 94, 99, εικ. 3, 16, 19. – Mat Immerzeel, «Painters, Patrons, and Patriarchs Byzantine Artists in the Latin and Islamic Middle East of the Thirteenth Century», *Ambassadors, Artists, Theologians: Byzantine Relations with the Near East from the Ninth to the Thirteenth Centuries*, επιμ. Zachary Chitwood, Johannes Pahlitzsch, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 2019, 111.

²¹ Raffaele D'Amato, «The betrayal: Military iconography and archaeology in the byzantine paintings of the 11th–15th c. A.D. representing the arrest of our lord», *Weapons bring peace? Warfare in medieval and early modern Europe*, επιμ. Lech Marek, *Wratistavia Antiqua* 18 (2013), 85, εικ. 39-41.

²² Βλ. σχετικά: Linda Safran, «Scoperte salentine», *Arte medievale* 7 (2008), 2, 71.

ρετικών πολιτιστικών ταυτοτήτων. Αυτή η μακροχρόνια συνύπαρξη πιθανώς επέτρεψε και το γάμο του ζευγαριού.

Στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής στον Μάραθο της Μέσα Μάνης περί το 1300 φιλοτεχνήθηκε το μόνο αφιερωματικό πορτρέτο ζευγαριού στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο που τοποθετήθηκε στην αψίδα (εικ. 6).²³ Από την εμφάνιση της γυναίκας ξεχωρίζει η ακάλυπτη κόμη και η επιλογή του χτενίσματος. Τα καστανά μαλλιά της δωρήτριας τραβηγμένα προς τα πίσω πρέπει να δημιουργούν μία μεγάλη πλεξούδα που κατέληγε σε τρεις τούφες στο ύψος των μηρών της και για τη διακόσμησή τους επιλέχθηκε ένα λεπτό μαργαριταρένιο στεφάνι.²⁴

²³ Για το πορτρέτο και τους δωρητές, βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης, Καλοπίση και Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μάνη», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1979), 203-205, πίν. 131 α-γ. – Καλοπίση-Βέρτη, «Παρατηρήσεις στην εικονογραφία των αψίδων σε εκκλησίες της Μάνης: Μεταμόρφωση – Πλατυτέρα - Θεοπάτορες – δωρητές», *Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Απρίλιος 1981, Αθήνα 1981, 35. – Kalopissi-Verti, «Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo», *XXXI Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 7/14 aprile 1984, Girasole, Ravenna, 216. – Δρανδάκης, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη» («Observations on Wall Paintings of the Thirteenth Century Surviving in Mani»), *The 17th International Byzantine Congress, Major papers*, Dumbarton Oaks/Georgetown University, Ουάσινγκτον, Αύγουστος 1986, Major Papers, New Rochelle, N.Y., A.D. Caratzas, 1986, 685, 692. – Καλοπίση-Βέρτη, «Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι σε εικόνες και τοιχογραφίες της Κύπρου και του ελλαδικού χώρου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Μεσαιωνικόν Τμήμα, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία, 1986, 556, πίν. 5. – Παναγιωτίδη, «Τεχνοτροπικές σχέσεις της ζωγραφικής της Κύπρου και της Πελοποννήσου κατά το 13° αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', ό.π., 563, πίν. 5. – Δρανδάκης, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη», *Λακωνικά Σπουδαί* 9 (1988), 72. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 27-28, 34-35, 101-102, αρ. 10, εικ. 95-97. – Κατσαφάδος, *Τα κάστρα της Μαΐνης* (Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1992), 179-180. – Καλοπίση-Βέρτη, «Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης (1278)», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, επιμ. Βασίλης Κατσαρός, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1994, 457, 472. – Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1995, 26, υποσημ. 53. – Melita Emmanuel, «Some Notes on the External Appearance of Ordinary Women in Byzantium Hairstyles, Headdresses: Texts and Iconography», *Byzantinoslavica* 56 (1995), 777. – Καλοπίση-Βέρτη, «Η χορηγία στο Βυζάντιο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της τέχνης», *Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα, Μάιος 1995, Αθήνα 1995, 33. – Kalopissi-Verti, «Patrons and craftsmen in Mani during the Byzantine and Post-Byzantine period», *Tales of the religious faith in Mani*, επιμ. Ισιδωρος Κακούρης, Hellenic Ministry of Culture, Athens 2005, 104. – Kalopissi-Verti, «Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period», *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, επιμ. Sarah T. Brooks, New York, New Haven, Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New York, New Haven, London 2006, 85, εικ. 52. – Michele Bacci, «The Armenian Church in Famagusta and its Mural Decoration: some iconographic remarks», *Culture of Cilician Armenia, proceedings of the international symposium*, Antelias, Armenian Catholicosate of Cilicia, January 2008, Antelias, Catholicosate of Cilicia, 2009, 492. – Διαμαντή, «Γαρδενίτσα», ό.π., 138. – Καλοπίση-Βέρτη, «Δωρεές», ό.π., 253, εικ. 11. – Kalopissi-Verti, «Collective Patterns of Patronage in the Late Byzantine Village: The Evidence of Church Inscriptions», *Réaltés Byzantines 14, Donation et donateurs dans le monde byzantin, Actes du colloque international de l'Université de Fribourg 13-15 mars 2008*, επιμ. Jean-Marie Spieser, Élisabeth Yota, Desclée de Brouwer, Paris 2012, 125. – Kalopissi-Verti, «Donors», ό.π., 165, εικ. 3.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης – Καλοπίση – Παναγιωτίδη, «Έρευνα», ό.π., 203-204. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 102, αρ. 10. – Emmanuel, «Some Notes», ό.π., 777. Οι μελετητές του πορτρέτου εστίασαν κυρίως στην περιγραφή των ενδυμάτων της γυναίκας παρά στην κόμμωσή της. Η άγνωστη, σήμερα, δωρήτρια φορούσε εσωτερικά ένα λευκό, μακρύ και φαρδύ χιτώνα που έφερε σωληνόμορφα μανίκια. Εξωτερικά επέλεξε ένα ένδυμα πιο κοντό, με δύο (:) τριγωνικές απολήξεις, που θυμίζει το σεγκούνι. Η εμφάνισή της χαρακτηρίστηκε αριστοκρατική. Βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης – Καλοπίση – Παναγιωτίδη, «Έρευνα», ό.π.,

Ανάλογη πλεξούδα χωρίς όμως κάποια περίτεχνη διακόσμηση στο επάνω μέρος της κεφαλής, επέλεξε η δωρήτρια στην κρύπτη della Candelora στη Massafra της Ιταλίας (13^ο αι.) (εικ. 7).²⁵ Τη διακόσμηση των μαλλιών στο επάνω μέρος της κεφαλής επέλεξε η άγνωστη σήμερα δωρήτρια στον ναό της Αγίας Μαρίας στο Muro Leccese επίσης στην Ιταλία (13^ο αι.) (εικ. 8). Ωστόσο, εκείνη επέλεξε να αφήσει τα μαλλιά της ελεύθερα έως το ύψος της μέσης και να περιοριστεί σε μια περίτεχνη κόμμωση στο επάνω μέρος της κεφαλής.²⁶

Στον 14^ο αι. χρονολογείται το αφιερωματικό πορτρέτο στη νότια στοά του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας (Αφεντικό) στη Μονή Βροντοχίου στον Μυστρά (εικ. 9)²⁷. Η επικρατούσα άποψη θέλει να εικονίζεται ένα ζευγάρι, ο αξιωματούχος πρωτοβεστιάριος με την άγνωστη για μας σήμερα σύζυγό του.²⁸ Η ερμηνεία όμως αυτή φαίνεται να μην είναι η

203. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 102, αρ. 10. – Kalopissi-Verti, «Donors», ό.π., 165. Οι ενδυματολογικές επιλογές της δωρήτριας συγκρίθηκαν με εκείνες της αφιερώτριας στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Έξω Νύφι της Κάτω Μάνης εξαιτίας των συνδυασμών που επέλεξαν, δηλαδή ένα εσωτερικό φόρεμα με μανίκια και ένα εξωτερικό χωρίς μανίκια. Βλ. Αργέβη, «Άγιος Νικόλαος», ό.π., 192. Ωστόσο, ο σχεδιασμός των ενδυμάτων και ο τρόπος ανάδειξης ή απόκρυψης μερών του σώματος σχετίζεται με διαφορετικές επιρροές, που μπορεί να οφείλονται στη διαφορετική προέλευση ή/και φιλοσοφία ζωής: Η αφιερώτρια στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Έξω Νύφι επιλέγει ένα στενό φόρεμα με βαθύ τριγωνικό άνοιγμα, αναδεικνύοντας τις καμπύλες του σώματός της. Αντιθέτως, η δωρήτρια στον ναό της Αγίας Κυριακής στον Μάραθο επιλέγει ένα φαρδύ, ριχτό, κόκκινο ένδυμα, που σε καμία περίπτωση δεν προδίδει κάποια επιθυμία αντίστοιχης ανάδειξης. Οι ενδυματολογικές τους επιλογές δεν σχετίζονται απαραίτητα με την εθνική τους προέλευση ή/και τη θρησκεία τους. Βλ. ενδεικτικά: Καλαμαρά, «Μυστράς», ό.π., 11. – Κωνσταντίνα Τσιώρου, *Νεκρικές επιγραφές και προσωπογραφίες της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου (μέσα 9ου-μέσα 15ου αιώνα): η βυζαντινή περιφέρεια*, τόμ. Α'-Β', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014, 195. Το εξωτερικό ένδυμα της δωρήτριας στον ναό της Αγίας Κυριακής στον Μάραθο συγκρίθηκε και με το αντίστοιχο της αφιερώτριας Ζωής στον ναό της Παναγίας Χρυσαφίτισσας στα Χρύσαφα της Λακωνίας (π. 1290). Βλ. σχετικά: Δρανδάκης, «Παναγία η Χρυσαφίτισσα (1290)», *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών*, Μολάοι, Ιούνιος 1982, *Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9*, 1982-1983, 394. Η γράφουσα είχε πρόσβαση μονάχα σε ασπρόμαυρες εικόνες ενός μικρού τμήματος του αφιερωματικού πορτρέτου του ναού της Παναγίας Χρυσαφίτισσας, γι' αυτό δεν προχωρά σε ειδικότερες παρατηρήσεις.

²⁵ Για το πορτρέτο, βλ. ενδεικτικά: Safran, «Scoperte salentine», 92, ό.π., εικ. 47, 49, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁶ Για το πορτρέτο, βλ.: Στο ίδιο, 71, εικ. 16-17, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁷ Για το πορτρέτο και τις αφιερώτριες, βλ. ενδεικτικά: Rodoniki Etzeoglou, «Quelques remarques sur les portraits figures dans les églises de Mistra», *XVI Internationaler Byzantinisten Kongress*, Wien, 4. –9. Oktober 1981, *Akten II/5*, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, JÖB 32/5 (1982), 516-517, εικ. 16. – Eric A. Ivison, *Mortuary Practices in Byzantium (c. 950-1453)* τ. Α'-Β', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, Birmingham May 1993, 144 υποσημ. 59 και τ. Β' 114, αρ. 15.2. – Καλαμαρά, «Μυστράς», ό.π., 11, εικ. 4. – Brooks, «Commemoration», ό.π., 45, 76-77, παράρτημα Α. 7, 341-342, πίν. 7. 11. – Τζούλια Παπαγεωργίου, *Τοιχογραφίες του 15ου αιώνα στο κάστρο Γερακίου Λακωνίας: Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης παλαιολόγιας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου Πηγής, των Ταξιαρχών, του Προφήτη Ηλία και της Αγίας Παρασκευής*, τόμ. Α-Β', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2007, τ. Α', 255, υποσημ. 10. – Μπίθα, «Η γυναικεία ενδυμασία της περιόδου της Φραγκοκρατίας», *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, επιμ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Αθήνα, Μάιος 2006, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 197, εικ. 25. – Pari Kalamara, «Clothing and Personal Adornment: The Semantics of Attire», *Heaven & Earth. Art of Byzantium from Greek collections*, επιμ. Anastasia Drandaki, Demetra Papanikola-Bakirtzi, Anastasia Tourta, Hellenic Ministry of Culture and Sports: Benaki Museum, Athens 2013, 226, εικ. 104. – Τσιώρου, «Νεκρικές», ό.π., 195-196.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά: Etzeoglou, «Mistra», ό.π., 517. – Ivison, *Mortuary*, ό.π., τ. Β', 114, αρ. 15.2. – Kalamara, «Clothing», ό.π., 226, εικ. 104. – Τσιώρου, «Νεκρικές», ό.π., 195-196.

σωστή. Ακολουθώντας την αμερικανίδα αρχαιολόγο Sarah Brooks στο πορτρέτο εικονίζονται δυο γυναικείες μορφές, εξαιτίας του παρόμοιου τύπου φορέματος.²⁹ Τα φορέματα των αφιερωτριών μιμούνται ανάλογα δυτικά³⁰ ή προέρχονται από τη Δύση.³¹ Δυστυχώς, επειδή η γυναικεία μορφή με το πράσινο φόρεμα δεν σώζεται ολόκληρη δεν είμαστε σίγουροι για τον σχεδιασμό και την ταύτιση του ενδύματός της με συγκριμένο δυτικό φόρεμα. Αντιθέτως, η γυναικεία φιγούρα που ακολουθεί επέλεξε ένα φόρεμα από τη Βενετία (βενετσιάνικη *gonella*) ή τη Φλωρεντία, σε μία πιο συντηρητική εκδοχή.³² Ανάλογες ενδυματολογικές επιλογές αφιερωτριών διακρίνονται στη φορητή εικόνα του Αγίου Ελευθερίου στον ναό της Παναγίας Χρυσαιλιώτισσας στην Κύπρο (μέσα 14^{ου} αι.)³³ (εικ. 10), εγείροντας προβληματισμούς για την επιρροή που άσκησε η σύζυγος του δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού και κόρη του Γκυ ντε Λουζινιάν, Ισαβέλλα Λουζινιάν, στις υπηκόους της.³⁴

Σε τρεις αφιερωματικές επιγραφές ναών της Μάνης επιλέχθηκε από τους άνδρες δωρητές να αναφερθούν στις συζύγους και στα παιδιά τους στο τέλος της αφιερωματικής επιγραφής. Πρόκειται για τις επιγραφές στους ναούς του Άι-Στράτηγου στους Επάνω Μπουλαριούς (1274/1275)³⁵, της Αγίας Βαρβάρας στην Έρημο (1299/1300)³⁶ και του Αρχάγγελου Μιχαήλ στον Πολεμίτα (1278)³⁷ - στην τελευταία επιγραφή προστίθενται και οι «κληρονόμοι». Η επιλογή αυτή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την περιοχή της Μάνης, όπου ο αρχαίος (;) θεσμός της «σύγκριας», δηλαδή της δυνατότητας των πλούσιων Μανιατών να αποκτήσουν και δεύτερη σύζυγο διαμένοντας συγχρόνως με την πρώτη στο ίδιο σπίτι, είχε φθάσει έως τις αρχές του 20^{ου} αι.³⁸

²⁹ Brooks, *Commemoration*, ό.π., 45, παράρτημα Α. 7, 341-342.

³⁰ Βλ. ενδεικτικά: Καλαμαρά, «Μυστράς», ό.π., 11. – Brooks, *Commemoration*, ό.π., παράρτημα Α. 7, 341-342. – Μπίθα, «Φραγκοκρατία», ό.π., 197.

³¹ Ο Γεώργιος Γεμιστός (Πλήθων) καυτηριάζει την εισαγωγή ενδυμάτων από την Ιταλία που ήταν κατασκευασμένα από υλικά των χωρών του Ατλαντικού (α' μισό του 15^{ου} αι.). Βλ. ενδεικτικά: Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Moree, Vie et institutions*, τ. Β., ό.π., 252-253, 268, 354-355.

³² Μπίθα, «Φραγκοκρατία», ό.π., 197.

³³ Βλ. ενδεικτικά: Παπαδάμου, «Διαπολιτισμική», ό.π., 185, εικ. 112 β, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁴ Υπάρχει πιθανότητα εισαγωγής δυτικότερων υφασμάτων στο Δεσποτάτο του Μυστρά μέσω της Κύπρου. Βλ. ενδεικτικά: Καλαμαρά, «Μυστράς», ό.π., 10. Για την Ισαβέλλα Λουζινιάν, βλ. ενδεικτικά: Denis A. Zakythinos, «Une princesse française à la cour de Mistra au XIVe siècle. Isabelle de Lusignan Cantacuzène», *Revue des Études Grecques* 49, fascicule 229 (Janvier-mars 1936), 62-76. – Αναστάσιος Τάντσης, «Μια Θεσσαλονικιά Πριγκίπισσα στην Αυλή του Μυστρά. Η Ισαβέλλα των Λουζινιάν από τη Θεσσαλονίκη στον Μυστρά», *Θέματα Αρχαιολογίας* 3,1 (2019), 52 -71.

³⁵ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης* (εν Αθήναις: χ.ε., 1964), 62. – Denis Feissel – Anne Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un Recueil des Incriptions Historiques de Byzance. III. Incriptions du Peloponnese (a l'exception de Mistra)», *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 314, αρ. 56, πιν. XV,1. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 35, 40, 40 υποσημ. 131, 69-70 αρ. 20a, εικ. 35. – Δρανδάκης, «*Βυζαντινές*», ό.π., 392, 458, εικ. 73.

³⁶ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Δανάη Χαραλάμπους, «Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Αγίας Βαρβάρας στην Έρημο Μάνης», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη Μνήμη Νικόλαου Β. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη*, ό.π., 200, 211. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, ό.π., προσάρτημα III, 175-180, εικ. 2-3.

³⁷ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης, «Δύο επιγραφές ναών της Λακωνίας: του Μιχαήλ Αρχάγγελου (1278) στον Πολεμίτα της Μάνης και της Χρυσαιφίτισσας (1290)», *Λακωνικά Σπουδαία* 6 (1982), 44-55, εικ. 1. – Feissel and Philippidis-Braat, «Inventaires», ό.π., 314-317, αρ. 57, πιν. XVI. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 26, 34-36, 40, 40 υποσημ. 131, 41, υποσημ. 135, 71-74, αρ. 21a, εικ. 37-39. – Καλοπίση-Βέρτη, «Αρχάγγελος», ό.π., 451-453, 473. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, ό.π., 25-35, εικ. 4-6.

³⁸ Για τον θεσμό της σύγκριας, βλ. ενδεικτικά: Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Ο θεσμός της σύγκριας εις την

Η πιθανότητα επιβίωσης του τοπικού θεσμού της σύγκριας στις οικογένειες των δωρητών που αναφέρθηκαν ίσως ενισχύεται από την επιγραφή ενός ακόμη ναού. Στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι (1431), μερικά χιλιόμετρα μακριά από τη Μάνη, οι δωρητές επιλέγουν να μνημονεύσουν τις συζύγους τους στο τέλος της επιγραφής, όμως σε αντίθεση με τους μανιάτες δωρητές που προηγήθηκαν, επέλεξαν να αναφερθούν στα ονόματά τους.³⁹ Ανάλογα έπραξαν και οι δωρητές στον ναό της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη στην φραγκοκρατούμενη Ηλεία, αρκετά χρόνια νωρίτερα (1278/1279).⁴⁰

Στις γραπτές πηγές που έχουν διασωθεί δεν γίνεται καμία αναφορά στον θεσμό της σύγκριας, τουλάχιστον όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Ωστόσο, πρέπει να επιστημονούμε πως οι πηγές μας για τα έθιμα των Μανιατών ανάγονται στην εποχή του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου και έχουν γραφτεί από ανθρώπους του περιβάλλοντός του εστιάζοντας στα «αγρία» έθιμα τους, όπως τον μασχαλισμό⁴¹, αλλά και στον κακό χαρακτήρα τους, καθώς λέγεται πως ήταν δολοφόνοι, ληστές, άπληστοι και επίορκοι. Η εικόνα των Μανιατών που μας σκιαγραφούν οι συγκεκριμένες πηγές οφείλεται στην απειθαρχία που έδειχναν οι αριστοκράτες της περιοχής, προς την επίσημη κρατική διοίκηση, εναντίον των οποίων πήραν αυστηρά μέτρα οι δεσπότες και ο αυτοκράτορας.⁴² Παράλληλα, η διατήρηση της παλλακείας σε ολόκληρο τον βυζαντινό κόσμο⁴³ ενδέχεται να «ταυτίστηκε» με τον μανιάτικο θεσμό της σύγκριας, και συνεπώς να μην απασχόλησε τους διανοούμενους της εποχής. Συγχρόνως, ίσως, επειδή ο θεσμός αυτός δεν δημιουργούσε κάποιο πρόβλημα στην κρατική διοίκηση δεν ήταν «απαραίτητο» να αναφερθεί στα αρνητικά χαρακτηριστικά των Μανιατών. Πάντως, η πιθανότητα η παλλακεία στη μεσαιωνική Μάνη να έγινε θεσμός με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και λόγω της εμμονής στην παράδοση να έφτασε έως τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, δεν μπορεί να αποκλειστεί.⁴⁴

Στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Στεφανοπουλιάνων στο Οίτυλο της Έξω Μάνης βρίσκεται εντοιχισμένη μια επιγραφή, η οποία πρέπει να προερχόταν από κάποιον ναό της περιοχής. Η επιγραφή χρονολογείται το 1331/1332 και έχει αποδοθεί σε μέλη της σλαβικής φυλής των Μηλιγγών.⁴⁵ Σ' αυτήν την επιγραφή διαβάζεται το όνομα μιας γυναί-

Μάνην», *Πελοποννησιακά* 10 (1974), 80-102. – Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1979, 362-370.

³⁹ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Feissel and Philippidis-Braat, «Inventaires», *ό.π.*, 351, αρ. 88. – Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, *ό.π.*, 110. – Παπαγεωργίου, «Τοιχογραφίες», *ό.π.*, 39.

⁴⁰ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Δημήτριος Αθανασούλης, «Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 24 (2003), 63-78, εικ. 5, 6, DOI: <https://doi.org/10.12681/dchae.368>.

⁴¹ Στο έθιμο του μασχαλισμού ο θύτης έκοβε είτε το δάκτυλο είτε κάποιο άλλο μέλος του σώματος του θύματός του και το βούταγε στο ποτό του. Έτσι, γιόρταζε την επιτυχία του με τους κοντινούς του ανθρώπους. Βλ. ενδεικτικά: Zakythinis, *Despotat, B*, *ό.π.*, 13, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴² Βλ. ενδεικτικά: Zakythinis, *Despotat, A*, *ό.π.*, 127. – Zakythinis, *Despotat, B*, *ό.π.*, 85, 218, 220-221, 223, 321-322, 338.

⁴³ Για την παλλακεία στο Βυζάντιο, βλ. ενδεικτικά: Judith Herrin and Alexander Kazhdan, «Concubinage», *The Oxford Dictionary of Byzantium* 1 (1991), 493.

⁴⁴ Πρόκειται για παρατήρηση της γράφουσας.

⁴⁵ Η επιγραφή διαβάστηκε: «+ Ἐτη ,ζωμ'. Ἐποι βασιλείας Ἀνδρονίκου τοῦ υἱοῦ κ[υ]ροῦ Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου / καὶ θειωτάτου σεναστοῦ τζάσι τῶν Μεληγγῶν κῆρ Κωνσταντίνου τοῦ Σπανι καὶ κῆρ Λαριγκᾶ τοῦ Σ / λαβούρι καὶ Ἄννης. Ἄγιε Γεώργιε σκέπε τοὺς συστήσοντα(ς) καὶ ἀνακαινύσαντα(ς) τὸν θεῖόν σου ναόν. / Μύσθητη κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Σαβατιανοῦ[ν] νομ[ο]ικ[ο]υ τοῦ Κοπωγι κ[αἱ] τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἐλεύνης. Ἀμήν +». Βλ. Feissel and Philippidis-Braat, «Inventaires», *ό.π.*, 329, αρ. 68. Για την αφιερωματική επιγρα-

κας δωρήτριας, της Άννης, για την οποία δεν προσδιορίζεται το είδος της σχέσης που διατηρούσε με τον άνδρα που προηγείται. Πρόκειται για μοναδικό παράδειγμα στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο.⁴⁶ Η μη προβολή κάποιου κοινωνικού ρόλου της δωρήτριας προβληματίζει τον ερευνητή για το είδος της σχέσης της με τον άνδρα που προηγείται. Θα μπορούσαν απλώς να συνεργάστηκαν στη δωρεά ή να σχετίζεται με μία συνηθισμένη πρακτική του 14^{ου} αι., που αναγνώριζε στις πλούσιες χήρες το δικαίωμα να διατηρούν σχέσεις χωρίς να παντρευτούν για να μην χάσουν τον έλεγχο της περιουσίας τους. Ανάλογες υποθέσεις έχουν γίνει για τη δωρήτρια Ευδοκία, η οποία υπήρξε και μητέρα, στον ναό της Θεοτόκου στο νησάκι Mali Grad της λίμνης Μεγάλης Πρέσπας (1344/5).⁴⁷ Πάντως, η πιθανότητα η Άννη να είχε παντρευτεί τον Λάριγκα Σλαβούρη εξασθενεί και από το γεγονός πως στην ίδια επιγραφή μία άλλη δωρήτρια, η Ελένη, προσδιορίζεται ως σύζυγος, του Σαβατιανού Κοπώγι.

Στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Λογκανικό της Λακωνίας (1374/1375) σώζεται η μοναδική αφιερωματική επιγραφή στην οποία η μοναχή μητέρα του άνδρα δωρητή «παρεμβαίνει» μεταξύ του ίδιου και της συζύγου του.⁴⁸ Η επιλογή αυτή, σε συνδυασμό και με την αναφορά της μοναχής αδελφής του δωρητή, η οποία αποτελεί μοναδικό παράδειγμα για την περιοχή⁴⁹, ίσως να μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι δυο γυναίκες-μοναχές εξακολουθούσαν να διαμένουν στην οικογενειακή εστία και όχι σε κάποιο μοναστήρι. Η επιλογή αυτή δεν μας προκαλεί έκπληξη. Οι μέχρι τώρα έρευνες μιλούν για μοναχές στην επαρχία οι οποίες επέλεξαν να παραμένουν στις οικίες τους και να μην αποσύρονται σε κάποια μονή, συνεχίζοντας έτσι να συμμετέχουν στις οικογενειακές υποθέσεις.⁵⁰ Μάλιστα, στην επιγραφή αυτή ίσως, να δηλώνεται πως η μητέρα του δωρητή ιεραρχικά ήταν ανώτερη από τη σύζυγό του.

φή και τους δωρητές, βλ. ενδεικτικά: Hélène Ahrweiler-Glykatzis «Une mention méconnue des Mélingues du Taygète», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 86, livraison 1 (1962), 1-10. – Άννα Αβραμέα, «"Ο τζασίς των Μελλήγγων"». Νέα ανάγνωσις επιγραφών εξ Οιτύλου», *Παρνασσός* 16, αρ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1974), 293-300, εικ. 2, 3. – Feissel and Philippidis-Braat, «Inventaires», *ό.π.*, 328-330, αρ. 68, πίν. XX, 1. – Kalopissi-Verti, «Donors», *ό.π.*, 179-180.

⁴⁶ Πρόκειται για παρατήρηση της γράφουσας.

⁴⁷ Βλ. σχετικά: Saška Bogevska, «Notes on female piety in Hermitages of the Ohrid and Prespa region: The case of Mali Grad», *Female founders in Byzantium and beyond, Proceedings of the international congress*, επιμ. Lioba Theis, Margaret Mullett, Michael Grünbart, Galina Fingarova, Matthew Savage, Vienna, 23-25 Septembre 2008, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 60-61, Böhlau, Vienna 2011-2012, 360-367.

⁴⁸ Η επιγραφή διαβάζεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΚΑΙ ΗΣΤΟΡΗΘΕΙ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΕΟ ΦΟΡΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΑΙ ΠΟΘΟΥ ΠΟΛΛΟΥ ΠΑΠΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ [ΙΕΡΕΟΣ] ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟΥ ΤΟΥ ΚΟΥΡΤΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΣ Μ(ΗΤ)Ρ(Ο)Σ ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΘΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ. ΚΑΙ ΜΑΓΔΑΛΗΝΗΣ ΜΟΝΑΧΗΣ ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΗΣ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΤΖΑΟΥΣΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΠΕΛΕΚΑΣΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ [ΕΠ]Ι ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΔΕΣΠΟΤΩΝ ΗΜΩΝ Μ[Α]ΝΟΥΗΛ ΚΑΙ ΜΑΡΙ(ΑΣ) ΤΩΝ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗ[ΝΩΝ] Έτ(ου)ς 30 ΣΤ.Ω.Π.Γ.». Βλ. Olympia Chassoura, *Les Peintures Murales Byzantines des Églises de Longanikos, Laconie* (Athens: Kardamitsa, 2002), 19. Για την αφιερωματική επιγραφή και τους δωρητές, βλ. ενδεικτικά: Σωκράτης Β. Κουγέας, «Βυζαντινή επιγραφή Λογκανικού», *Ελληνικά*, έτος 5, 2 (1932), 251-254. – Αναστάσιος Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία των Κλιτύων του Ταυγέτου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 14 (1938), 479-481, εικ. 14. – Feissel and Philippidis-Braat, *ό.π.*, 339-340, αρ. 78, πίν. XXV, 5. – Chassoura, *Longanikos*, *ό.π.*, 18-24, εικ. 24.

⁴⁹ Πρόκειται για παρατήρηση της γράφουσας.

⁵⁰ Βλ. σχετικά: Gerstel and Talbot, «Nuns», *ό.π.*, 482-483, 489.

Στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι περί το 1431 έγιναν δωρητές ο Κωνσταντίνος και η σύζυγος του Ντζιάκουμα (Ιακωβίνα).⁵¹ Το όνομα της γυναίκας εάν δεν εξηγείται από τη δυτικοευρωπαϊκή προέλευση τότε μάλλον σχετίζεται με δυτική επιρροή που δέχθηκε η οικογένεια από την οποία προέρχεται.⁵² Ωστόσο, δε μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τέλεσης ενός μεικτού γάμου, ενός ορθόδοξου και μιας καθολικής. Θυμίζουμε πως δέκα χρόνια νωρίτερα, στις 19 Ιανουαρίου του 1421, τελέστηκε ο γάμος του ορθόδοξου δεσπότη Θεόδωρου Β΄ με την καθολική Κλεόπα Μαλατέστα. Νωρίτερα, στις 29 Μαρτίου (ή Μαΐου) του 1419 ο δεσπότης είχε συμφωνήσει εγγράφως πως η νεαρή πριγκίπισσα δεν θα εξαναγκαζόταν να αλλάξει δόγμα και τρόπο ζωής.⁵³

Επισημαίνεται πως οι μεικτοί γάμοι συνηθίζονταν σε περιοχές που είχαν γνωρίσει την λατινική κατοχή και ο πληθυσμός δεν ήταν ομοιογενής, ιδιαίτερα μεταξύ μελών των μεσαιών και κατώτερων τάξεων.⁵⁴ Μάλιστα, οι ενστάσεις της εκκλησίας απέναντι σ' αυτούς τους γάμους είχαν υποχωρήσει πάρα πολύ μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα.⁵⁵ Την ίδια στιγμή οι Δυτικοί που διέμεναν μόνιμα σε βυζαντινά εδάφη ασπάζονταν συχνά το ορθόδοξο δόγμα, ούτως ώστε η θρησκεία να μην αποτελεί πρόβλημα στην τέλεση ενός γάμου.⁵⁶ Επομένως δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, εάν όντως η Ντζιάκουμα προερχόταν από τη Δυτική Ευρώπη, να είχε γίνει ορθόδοξη.

Στην περίπτωση της Κλεόπας Μαλατέστα γνωρίζουμε πως πείστηκε και τελικά άλλαξε δόγμα και τρόπο ζωής, για να μην επηρεάσει τις γυναίκες του δεσποτάτου, όπως μας πληροφορεί ο Γεώργιος Γεμιστός (Πλήθων).⁵⁷ Ωστόσο, η πίεση αυτή ενδέχεται να σχετίζεται με την κοινωνική της θέση.

Η μελέτη των τεσσάρων γυναικείων αφιερωματικών πορτρέτων της υστεροβυζαντινής Λακωνίας αποκαλύπτει πως η επιρροή των γυναικών της Δυτικής Ευρώπης στην εξωτερική εμφάνιση των γυναικών της περιοχής ίσως και να προηγήθηκε της παρουσίας δυτικών πριγκιπισσών-συζύγων των δεσποτών του Μορέως. Παρόλο που οι ενδυματολογικές επιλογές των γυναικών δεν συνδέονται πάντοτε με την προέλευση τους ή/και τη θρησκεία τους⁵⁸, αξίζει να διερευνηθούν στο μέλλον οι λόγοι που μπορεί να συνέβαλαν στις συγκεκριμένες επιλογές, όπως για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, και τα γυναικεία πρότυπά τους. Συνεπώς, η διερεύνηση της παρουσίας γυναικών από τη Δύση, ήδη από το α΄ μισό του 13^{ου}

⁵¹ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Κωνσταντίνος Γ. Ζησίου, «Επιγραφαι Χριστιανικών Χρόνων της Ελλάδος, Α΄ Λακεδαιμόνος», *Βυζαντινίς* 1 (1909), 143, αρ. 93. – Τάσος Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, (Αθήναι: Έκδοσις του Συνδέσμου των εν Αττική Γερακιτών, 1982), 265-266. – Δημητροκάλλη, *Γεράκι, Οι τοιχογραφίες των ναών του κάστρου*, (Αθήναι: Ιδιωτική έκδοση, 2001), 110, 121-122, εικ. 252α-β. – Παπαγεωργίου, «Τοιχογραφίες», τ. Α΄, *ό.π.*, 43, 93-94, πίν. 129.

⁵² Παπαγεωργίου, «Τοιχογραφίες», τ. Α΄, *ό.π.*, 43.

⁵³ Βλ. ενδεικτικά: Zakythinis, *Despotat, A, ό.π.*, 189, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. – Zakythinis, *Despotat, B, ό.π.*, 77, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁴ Ναυσικά Β. Βασιλοπούλου, *Τα βασιλικά συνοικέσια κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1258-1453): Πολιτικές προσεγγίσεις*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2015, 122, 126, 140. Φυσικά, υπήρχαν και εξαιρέσεις. Για παράδειγμα, στη γενουάτικη Χίο οι μεικτοί γάμοι απαγορεύονταν. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 138.

⁵⁵ *Στο ίδιο*, 131. Υπήρχαν κληρικοί που δεν συμφωνούσαν με τους μεικτούς γάμους. Την άποψη αυτή ενστερνιζόταν και μεγάλο μέρος του βυζαντινού πληθυσμού. Βλ. *στο ίδιο*, 139-140.

⁵⁶ *Στο ίδιο*, 122.

⁵⁷ Zakythinis, *Despotat, A, ό.π.*, 190.

⁵⁸ Βλ. υποσημ. 23.

αίωνα, στην περιοχή της Λακωνίας, καθώς και η επίδρασή τους, καθίσταται απαραίτητη.⁵⁹ Πάντως, η παρουσία της Ντζιάκουμας στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι, το 1431, μπορεί να αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη για την παρουσία γασμούλων ή δυτικοευρωπαϊκών στην περιοχή της Λακωνίας λίγα χρόνια πριν από την οθωμανική κατάκτηση.⁶⁰

Οι αφιερωματικές επιγραφές που επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν υποδεικνύουν, άμεσα ή έμμεσα, διαφορετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, όπως τον θεσμό της σύγκριας στις επιγραφές της Μέσα Μάνης και την πιθανότητα ύπαρξης ερωτικών δεσμών χωρίς τη σύναψη γάμου στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου των Στεφανοπουλιάνων στο Οίτυλο, η οποία έχει αποδοθεί σε μέλη της σλαβικής φυλής των Μηλιγγών. Στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου στο Λογκανίκο η συμμετοχή των γυναικών μοναχών στην οικογενειακή δωρεά σε συνδυασμό με τη σειρά προβολής τους ίσως να σχετίζεται με τη διαμονή τους στην οικογενειακή εστία και όχι σε κάποιο μοναστήρι. Τέλος, όσον αφορά την επιγραφή της Ντζιάκουμας και του Κωνσταντίνου στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι, παρά τους προβληματισμούς που προκύπτουν για την προέλευση και το θρήσκευμα της αφιερώτριας, καθίσταται αναγκαίο ο ερευνητής να μην αποκλείσει την πιθανότητα τέλεσης ενός μεικτού γάμου ή αλλαγής δόγματος από μέρους της γυναίκας για την τέλεσή του.

⁵⁹ Για τις γυναίκες δυτικής προέλευσης στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, βλ. ενδεικτικά: Bon, *La Morée franque*, σποραδικά.

⁶⁰ Η μελέτη της γενετικής του πληθυσμού της Μαΐνης και της Τσακωνίας μας πληροφορεί με σαφήνεια για τα υψηλά ποσοστά κοινής καταγωγής των πληθυσμών αυτών με τους Γάλλους, τους Ιταλούς και τους Ανδαλούσιους. Βλ. Γ. Σταματογιαννόπουλος, Α. Bose, Α. Θεοδοσιάδης, Φ. Τσέτσος, Α. Plantinga, Ν. Ψαθά, Ν. Ζώγας, et al., «Γενετική των πελοποννησιακών πληθυσμών και η θεωρία της εξαφάνισης των Πελοποννησίων Ελλήνων της μεσαιωνικής περιόδου», γεν. επιμ.-μτφρ. Δ. Παπαδογιάννη, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 34, 3 (2017), 390-402, και ιδιαίτερα 394, πίν. 3.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1: Κτητορικό πορτρέτο με τη μοναχή Κυριακή. Ναός των Αγίων Θεοδώρων, Άνω Πούλα Κηπούλας, Μέσα Μάνη, 1262-1269 ή 1265-1270 (Adashinskaya, «Founders», εικ. 7).

Εικόνα 2: Κτητορικό πορτρέτο με τον μοναχό Ευθύμιο Λεκουσά. Ναός των Αγίων Θεοδώρων, Άνω Πούλα Κηπούλας, Μέσα Μάνη, 1262-1269 ή 1265-1270 (Gerstel, Rural, 103).

Εικόνα 3: *Κτητορικό πορτρέτο. Ναός του Αγίου Νικολάου, Έξω Νύφι, Κάτω Μάνη, 1284/1285 (Αγρέβη, «Άγιος Νικόλαος», πιν. VII.2).*

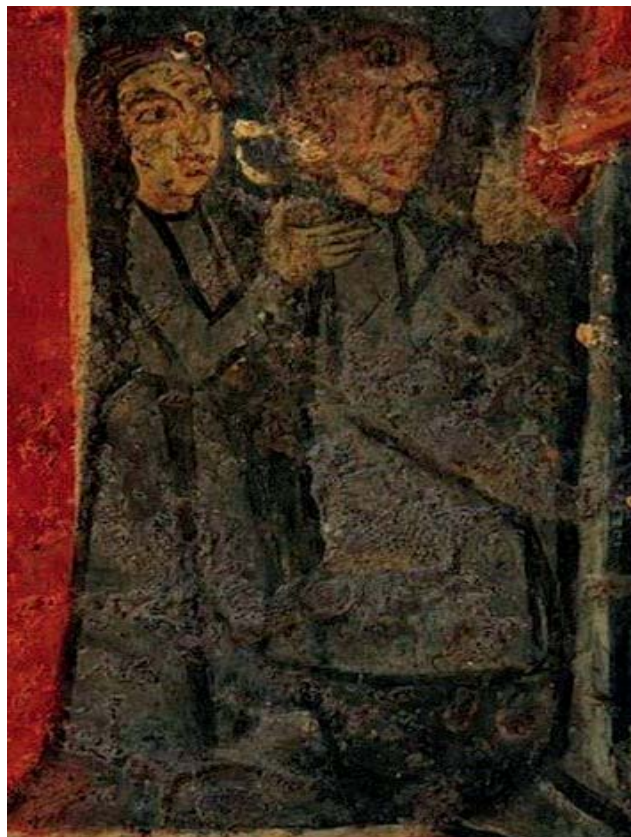
Εικόνα 4: *Η Ρέλλα (Ρέλια) Μεγαλοκονομοπούλα. Ναός του Αγίου Ανδρέα, Λιβάδι, Κύθηρα, π. 1628 (από το προσωπικό αρχείο της γράφουσας).*

Εικόνα 5: Γασμούλοι στρατιώτες. Τοιχογραφία της Προδοσίας. Ναός της Παναγίας Χρυσαφίτισσας, Χρύσαφα, Λακωνία, π. 1290 (D'Amato, «Betrayal», εικ. 40).

Εικόνα 6: Η δωρήτρια. Ναός της Αγίας Κυριακής, Μάραθο, Μέσα Μάνη, π. 1300 (Kalopissi-Verti, «Patronage», εικ. 52).

Εικόνα 7: Ζευγάρι (;) δωρητών. Κρύπτη della Candelora, Massafra, Ιταλία 13ος αι. (Salento a colory: <https://www.salentoacolory.it/la-cripta-della-candelora-massafra/>).

Εικόνα 8: Δωρήτρια. Ναός της Αγίας Μαρίας, Muro Leccese, Ιταλία, 13ος αι. (:) (Safraan, «Scoperte salentine», εικ. 17).

Εικόνα 9: Αφιερώτριες. Ναός της Παναγίας Οδηγήτριας (Αφεντικό), Μονή Βροντοχίου, Μυστράς, 14ος αι. (Kalamara, «Clothing», εικ. 104).

Εικόνα 10: Φορητή εικόνα του Αγίου Ελευθερίου. Ναός της Παναγίας Χρυσалиνιώτισσας, Κύπρος, μέσα 14ου αι. (Παπαδάμου, «Διαπολιτισμική», εικ. 112β).